

โอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาว ที่ปรากฏในอุปแต้มสิมอีสาน

Opportunities for Courtship of Youths that Appears in Mural Paintings at Northeast Buddhist Holy Temples

บุญจันทร์ เพชรเมืองเลย¹

Boonjan Phetmungloi

boonjan.kku2561@gmail.com

ยศยาดา สิทธิวงษ์²

Yodsayada Sitthivong

yodsayada@kku.ac.th

¹ นักศึกษาปริญญาเอก สาขาวัฒนธรรม ศิลปกรรมและการ
ออกแบบ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
*Doctoral Student in Culture, Fine Arts and Design, Faculty of
Fine and Applied Arts Khon Kaen University*

² บรรณารักษ์ ขานาญการพิเศษ สำนักห้องสมุด มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น
Librarian, Khon Kaen University Library

บทคัดย่อ

โอกาสการเกี้ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอุปปแต้มอีสาน ผลการศึกษาพบว่า ปรากฏอุปปแต้มการเกี้ยวพาราสีของหนุ่มสาวตามประเพณีอยู่ 3 แบบ คือ 1) ประเพณีลงครกกระเดื่องตำข้าว 2) ประเพณีการลงช่วงเช้ญฝ้าย และ 3) ประเพณีการฟ้อนและการลำในขบวนแห่ ซึ่งทั้ง 3 ประเพณีนี้ล้วนแล้วแต่มีจุดประสงค์ให้หนุ่มสาวได้มีโอกาสใกล้ชิดพูดคุยกันเพื่อแสวงหาคู่ครองที่ตนพึงพอใจถึงคุณสมบัติที่เป็นค่านิยมของคนอีสาน คือ “ขยันทำงาน” และจุดประสงค์ด้านอื่นๆ ตามแต่ความชอบพอของหนุ่มสาว

จากการที่ช่างแต้มได้แต้มอุปปแต้มการเกี้ยวพาราสีของหนุ่มสาวไว้ในอีสานทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่า ประเพณีฮีตสิบสองของอีสานนั้นเข้มแข็ง ทุกคนให้ความเคารพยำเกรง จึงสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้จริงในการดำรงชีวิตและสร้างความสงบสุขให้แก่คนในสังคมอีสาน จึงทำให้ช่างแต้มได้บรรจุเลือกสรรตำแหน่งเพื่อจะแทรกอุปภาพการเกี้ยวพาราสีนี้ลงบนฝาผนังของสิม เพื่อแสดงให้เห็นถึงการดำรงเผ่าพันธุ์ของชาวอีสานสืบต่อไป

คำสำคัญ: การเกี้ยวพาราสี, อุปปแต้ม, สิมอีสาน

ABSTRACT

The study results on opportunities for courtship of youths that appears in mural paintings at northeast Buddhist holy temples reveal that there are three kinds of murals revealing youths' courting opportunities: 1) the mortar tradition. 2) the spin cotton thread tradition, and 3) the traditional dances and Isan folk singing in processions. All these three traditions aimed for giving

youths opportunities to talk to each other in order to find their mates who possessed the qualities based on the Isan values, namely, diligence and others. The reason why artists painted murals at Sim I-San (Northeast Buddhist Holy Temples) might be because the Heet Sipsong traditions were strong so that everyone respected and practiced in daily life, and that brought peaceful happiness to people in the I-San society. Therefore, artists chose to find spaces in the wall of Sim I-San for inserting images or courtship to present how the lineage descended.

Keywords: Courtship, Murals, Sim I-San

บทนำ

ภาคอีสานเป็นดินแดนที่มีมนุษยชาติอาศัยอยู่ และมีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนเป็นเวลานาน สังเกตได้จากศิลปวัฒนธรรมเก่าแก่ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยขอมเรืองอำนาจ นอกจากนี้วัฒนธรรมประเพณีที่ตกทอดมาถึงชาวอีสานในปัจจุบันก็สะท้อนให้เห็นถึงอดีตอันยาวนานของชาวอีสาน ภาคอีสานได้พบร่องรอยของเมืองโบราณหลายแห่ง เช่น ภาพเขียนในอำเภोजึงเจียม ปราสาทหินพนมรุ้ง ปราสาทหินพิมาย นอกจากภาคอีสานจะเป็นแหล่งศิลปกรรม และสถาปัตยกรรมแล้ว ประเพณี ฮีตสิบสอง การละเล่น และหัตถกรรมพื้นบ้าน ดนตรีและการละเล่นของชาวอีสาน ได้แก่ แคน และหมอลำ ก็ยังได้ถ่ายทอดกันยาวนานมาเหมือนกัน (วินัย วีระวัฒนานนท์, 2532)

สาเหตุที่คนอีสานเคร่งครัดเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีก็อาจจะเป็นเพราะว่าคนโบราณสมัยก่อนยังไม่เจริญ จำเป็นต้องกำหนดแนวทางสร้างสังคมให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสิ่งที่แตกต่างกันก็ คือ สภาพการดำรงชีวิต นับแต่การกินอยู่ การแต่งกาย ภาษา วัฒนธรรม ศิลปกรรม ความเชื่อ ศาสนา คุณธรรม ซึ่งเป็นกิจกรรมที่คนในสังคมนั้นๆ ร่วมกันสืบต่อจนกลายเป็นเอกลักษณ์ จนกลายเป็นวัฒนธรรมและประเพณีของสังคม ประเพณีนี้เองเป็นตัวกำหนดให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสุขสงบสันติ ขนบประเพณี เป็นระเบียบแบบแผน ที่สังคมได้กำหนดไว้แล้วปฏิบัติสืบต่อกันมา ส่วนธรรมเนียมประเพณี เป็นเรื่องธรรมดาสามัญที่ทุกคนควรทำไม่มีระเบียบแบบแผนเหมือนขนบประเพณี (คำพูน บุญทวี, 2554)

จึงทำให้วิถีการดำเนินชีวิตของชาวอีสาน มีประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่เป็นสิ่งควบคุมสังคมอีสานไว้ให้เกิดความสงบสุข ชุมชนอีสานจึงอยู่ร่วมกันเสมือนญาติพี่น้อง ดังคำกล่าวที่ว่าพรียอยู่บ้านเหนือ เกลืออยู่บ้านใต้ ในสิบสองเดือนของชาวอีสานจะมีการจัดประเพณีจนครบทั้งสิบสองเดือนซึ่งทำให้ชาวอีสานได้หยุดพักผ่อนจากการทำงานหนักหันมาพบปะสังสรรค์กัน ซึ่งถือเป็นโอกาสดี คำว่า “โอกาส” หมายถึง ช่องทาง จังหวะ หรือเวลาที่เหมาะสม (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554, 2556) ที่หนุ่มสาวชาวอีสานจะได้พูดคุยและทำความรู้จักกันอย่างเปิดเผยอยู่ในขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีอีกด้วย ซึ่งภาพเหตุการณ์โอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวเหล่านี้ส่วนหนึ่งได้ปรากฏอยู่ในอุปเตมฺมอีสานซึ่งเป็นการบันทึกภาพประวัติศาสตร์ที่สะท้อนเรื่องราวเกี่ยวกับการคัดเลือกคู่ครองของคนอีสานไว้อย่างแนบเนียน

จากการลงพื้นที่ศึกษาดูงานเรียนรู้ด้านศิลปะและวัฒนธรรมอีสานใต้ ในระหว่างวันที่ 20-23 ตุลาคม 2561 ผู้เขียนได้เห็นภาพวิถีชีวิตของชาวอีสานที่ปรากฏอยู่ในอุปเตมฺมอีสาน ได้แก่ ภาพการทำมาหากิน การละเล่น ประเพณี มหรสพการแสดงหมอลำ มีบางภาพที่ปรากฏการลงช่วงเข็นฝ้าย การพ้อนรำเกี่ยวพาราสีระหว่างหนุ่มสาวจึงทำให้ผู้เขียนมีความสนใจศึกษาโอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอุปเตมฺมอีสาน เพื่อยากทราบว่ามีวิถีชีวิตของคนอีสานสมัยก่อนซึ่งดำรงชีวิตอยู่ภายใต้กรอบประเพณีฮีตสิบสองคองสิบสี่อย่างเคร่งครัดและการที่หนุ่มสาวอยู่ในสายตาของสังคมจะมีวิธีการผ่อนคลายเป็นอย่างไร และหนุ่มสาวมีวิธีการเกี่ยวพาราสีกันด้วยวิธีใดบ้าง ตามที่ได้ปรากฏหลักฐานภาพการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวใน อุปเตมฺมอีสานหลายแห่งด้วยกัน และจะเป็นข้อเฉลยให้ได้ทราบว่าหนุ่มสาวอีสานในอดีตมีโอกาสดังใดบ้างในการพบปะเกี่ยวพาราสีกันเพื่อจะได้เป็นข้อมูลสำคัญในการศึกษาวิถีชีวิตของคนอีสานต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาอุปเตมฺมการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอุปเตมฺมอีสาน
2. เพื่อวิเคราะห์โอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอุปเตมฺมอีสาน

วิธีดำเนินการศึกษาวิจัย

การศึกษาเรื่อง โอกาสการเกี้ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในรูปแต้มอีสาน ผู้ศึกษาเลือกศึกษารูปแต้มในลัทธิอีสาน จำนวน 2 แห่ง ได้แก่ 1) รูปแต้มลัทธิวัดสระบัว แก้ว ต.วังคูน อ.หนองสองห้อง จ.ขอนแก่น และ 2) รูปแต้มลัทธิวัดโพธาราม บ.ดงบัง อ.นาดี จ.มหาสารคาม

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยใช้วิธีการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) ซึ่งมีขั้นตอนดังนี้

1. ประชากรกลุ่มเป้าหมายที่ใช้ศึกษาในการศึกษาครั้งนี้ คือ กลุ่มผู้รู้ด้านประเพณีอีสาน จำนวน 3 ท่าน
2. ศึกษาเอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้อ้างผลการศึกษา ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับรูปแต้มลัทธิอีสาน ความรู้เกี่ยวกับการเกี้ยวพาราสีหนุ่มสาวอีสาน ความรู้เกี่ยวกับประเพณีของอีสาน และแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง
3. ศึกษารวบรวมข้อมูลโดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง และเครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ แบบสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม เพื่อสังเกตสภาพทั่วไปของรูปแต้มอีสานที่ปรากฏอยู่ในลัทธิ และแบบสัมภาษณ์ชนิดไม่มีโครงสร้าง เพื่อสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการที่เป็นผู้รู้เกี่ยวกับรูปแต้มลัทธิอีสาน
4. การวิเคราะห์ข้อมูลและแปลผลข้อมูลโดยวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากศึกษาเอกสาร การสังเกต การสัมภาษณ์ และนำเสนอข้อมูลโดยการพรรณนาวิเคราะห์

ผลการศึกษา

ก่อนจะกล่าวถึงโอกาสการเกี้ยวพาราสีของหนุ่มสาวชาวอีสานที่ปรากฏอยู่ในรูปแต้มลัทธิอีสาน ผู้เขียนขอกล่าวถึงประเพณีของอีสานก่อนว่าความสำคัญอย่างไร ชาวอีสานมีงานประเพณีและบุญต่างๆ สืบทอดมาจากบรรพบุรุษจนถึงปัจจุบัน หากกล่าวถึงงานบุญ เช่น บุญผ้าป่า บุญเบิกฟ้า บุญแจกข้าว และประเพณีที่อยู่ในฮีตสิบสอง เป็นต้น ส่วนงานประเพณี เช่น ประเพณีผูกเสี่ยว ประเพณีขึ้นบ้านใหม่ ประเพณีเลี้ยงปู่ตา ประเพณีลงแขก ประเพณีการบวช ประเพณีผูกแขน ประเพณีกินตอง และประเพณีลงข่วง

เป็นต้น (ลาลี รักสุทธี, 2555) ประเพณีของชาวอีสานก็เหมือนกับประเพณีของภาคอื่นๆ คือ มีประเพณีตั้งแต่เกิดจนตาย ในหลายประเพณีที่กล่าวมามีประเพณีที่ค่อนข้างสำคัญ คือ ประเพณีการเลือกคู่ของหนุ่มสาวอีสาน

การเลือกคู่ครองหนุ่มสาวอีสาน

การมีครอบครัวถือว่าเป็นเรื่องสำคัญไม่น้อยเพราะหมายถึงการใช้ชีวิตคู่ร่วมกัน เป็นสามี ภรรยา (ผัว เมีย) ยิ่งการเลือกคู่ครองของหนุ่มสาวในอดีตแล้วมักอยู่ในธรรมเนียม ประเพณีค่อนข้างมาก พ่อแม่ของฝ่ายหญิงและฝ่ายชายจะสังเกตลักษณะของหนุ่มสาว ก่อนจะให้คบหากันโดย คุณสมบัติของชาย คือ ความขยันในการทำมาหากิน (ดูที่ฝ่ามือ ว่าแข็งหรือไม่) ความประพฤติดี (การบวชเรียน) และคุณสมบัติของหญิง ดูที่เอือนสาม น้ำสี เอือนสามคือ รักษาความสะอาดของร่างกาย ดูแลบ้านให้เรียบร้อย และห้องนอน ต้องสะอาดไม่สกปรก (ลาลี รักสุทธี, 2555)

หากหนุ่มสาวคู่ใดที่ทำผิดธรรมเนียมประเพณีถึงขั้นผิดขนบประเพณี โดยการ ลักลอบ ชู้สาว ถือว่าทำผิดกฎหมายก็จะถูกลงโทษตามกฎหมาย เมื่อฝ่ายชายกระทำผิด ชู้สาว จะได้รับโทษโดยชายใดขึ้นไปหลับนอนด้วยหญิงบนเรือนของหญิง และพอรุ่งสาง ชายนั้นก็ลงไปจากเรือนหญิงเสีย โดยเหตุที่ผู้ใหญ่ทั้งสองฝ่ายมิได้พูดจากว่กล่าวกันให้ ประองตอง คือยังมีได้ยอมยกหญิงให้เป็นภรรยาชาย และมีได้มอบชายให้เป็นเชยของพ่อแม่หญิงชื่อว่าละเมิดต้องปรับใช้ชายนั้นเสียเงินสิบบาทเป็นค่าละเมิดแก่พ่อแม่หญิง และให้หาดอกไม้รูปเทียนไปแปลงผีเรือน และขอขมาโทษแก่พ่อแม่หญิงด้วย เมื่อฝ่ายหญิง กระทำผิดชู้สาว จะได้รับโทษโดยหญิงใดรักใคร่กันกับชายและรับของฝากชาย เป็นต้นว่า แหวนกิติ เงินทองกิติ โดยสองต่อสอง ภายหลังหญิงนั้นไปมีสามีอื่นใดโดยยังมีได้ส่งของฝากที่ตนได้รับไว้จากชายนั้น ได้ชื่อว่าละเมิด ต้องปรับไหมหญิงเท่าราคาของตนรับไว้ และให้คืนสิ่งของนั้นเสียด้วย ถ้าของที่ตนรับไว้นั้นแตกหักขาดเสียหรือสูญหายด้วยเหตุใดๆ ต้องปรับไหมหญิงนั้นชื่อหามาใช้ให้แก่ชายจนครบ หรือใช้เงินแทนสิ่งของที่เสียหายไปนั้น จนครบตามที่ตนรับไว้ (นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณนท์, 2491)

จะเห็นได้ว่าประเพณีเกี่ยวกับการเลือกคู่ครองของหนุ่มสาวอีสานมีความละเอียดอ่อนอย่างมากเพราะต้องให้ความสำคัญกับธรรมเนียมประเพณี ขนบประเพณี และกฎหมายอีกด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้หนุ่มสาวชาวอีสานจึงมีวิธีการเลือกคู่ครองที่สร้างสรรค์

คือ การเกี่ยวพาราสีทดสอบความอดทนและจิตใจกันก่อนแต่งงาน (กินดอง) กัน ประเพณี
การเกี่ยวพาราสีหนุ่มสาวชาวอีสานนี้มีหลักฐานปรากฏเด่นชัดในรูปแต้มอีสานที่
เป็นการบันทึกประวัติศาสตร์ชาวอีสานในอดีตไว้อย่างยาวนาน รูปแต้ม คือ ภาพ
จิตรกรรมฝาผนังในภาคอีสาน ซึ่งปรากฏบนผนังทั้งภายนอกและภายในของสิม (โบสถ์)
วิหาร หอไตร และหอแจก (ศาลาการเปรียญ) แสดงเรื่องราวพุทธประวัติหรือวรรณกรรม
พื้นบ้าน เป็นความงามแบบพื้นบ้านที่ชัดเจน เรียบง่าย ลักษณะเด่น คือ เนื้อเรื่องแบ่ง
เป็นตอนๆ เชื่อมต่อกัน ช่างแต้มจะใช้เส้นแถบ หรือใช้ช่องว่างรอบองค์ประกอบภาพ
แทนการคั่นเนื้อเรื่องแต่ละตอน เพื่อมิให้เกิดความสับสนในเนื้อหาแต่ละตอนยังมีคำ
บรรยายภาพกำกับไว้ด้วย ช่างแต้มเป็นทั้งฆราวาสและพระภิกษุในสังคมชนบท ซึ่งเชื่อ
ว่าการได้เขียนรูปแต้มถือเป็นบุญกุศล (วิระพงศ์ มีสถาน 2561) ภาพรูปแต้มอีสานมัก
ปรากฏเนื้อหาทางศาสนาผานหลักจริยธรรม ตามจารีตท้องถิ่นไปสู่ประชาชน เนื้อหา
หลัก คือ พระเวสสันดรชาดก เสนอจริยธรรมการให้ทาน และวรรณกรรมท้องถิ่น คือ
สินไซ กับพระลักพระราม เสนอหลักจริยธรรมด้านความกตัญญู การครองเรือน และ
คุณธรรมด้านการปกครอง บางครั้งมีการแทรกอารมณ์ขันด้วยภาพอวัยวะทางเพศ และ
ภาพเชิงสัจวาสทั้งแบบคลุมเครือและโจ่งแจ้ง เพื่อให้ผู้คนสนใจในเนื้อหาทางศาสนาอย่าง
แนบคาย นอกจากนี้เนื้อหาที่ปรากฏในรูปแต้มอีสานยังเสนอภาพเรื่องเมืองสวรรค์ กับ
เมืองนรก อย่างเห็นได้ชัดเจน ส่วนรูปแต้มอีสานที่สะท้อนประเพณี มักเสนอภาพ
สังคมวัฒนธรรมของผู้คนได้แก่ พิธีศพ การทำนา การหาปลา การละเล่น อาทิจการเป่า
แคน เป็นต้น (ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์, 2560)

แคน คือ ดนตรีพื้นบ้านอีสานที่มีท่วงทำนอง และจังหวะสนุกสนาน มีเอกลักษณ์
เฉพาะตัว ตามลักษณะนิสัยของคนอีสานที่ชอบความรื่นเริง ร้องรำทำเพลงในยามว่าง
เมื่อเสร็จจากงาน ซึ่งถือเป็นการคลายความเครียด อีกทั้งคนอีสานมีลักษณะเฉพาะคือ
ชอบสนุกสนาน จึงหาโอกาสบันเทิงใจได้ตลอดเวลา จากภาพจิตรกรรมในหอพระบาท
ด้านขวามือของพระประธาน จะเห็นภาพหญิงสาวกำลังปั่นด้าย และมีชายหนุ่มเป่าแคน
อยู่ข้างๆ แคนเป็นเครื่องดนตรีเก่าแก่ของชาวอีสาน เสียงแคนเป็นเสียงดนตรีที่มีความ
ไพเราะ มีลายทำนองดึกคักเร้าใจสะท้อนถึงวิญญาณการต่อสู้ดิ้นรนของคนอีสาน นอกจากนี้
เสียงแคนที่ขับขานยังมีลายทำนองสนุกสนาน หวานชื่นเป็นสื่อสายไยบ่งบอกถึงความรัก
ระหว่างผู้คนบนผืนแผ่นดินเกิดเดียวกัน โดยเฉพาะสมัย ร.4 หมอแคนนิยมเล่นกันมาก
ในสมัยก่อนเป็นหญิงสาวชาวบ้านจะปั่นด้ายในเวลาค่ำคืน ส่วนชายหนุ่มก็จะเป่าแคน

เลาะบ้านเกี่ยวสาว ดนตรียังสามารถช่วยปลดปล่อยโลมให้คลายความทุกข์โศกของผู้ที่สูญเสีย จากการไปของคนในครอบครัว และอุปกรณ์ที่หญิงสาวใช้ในการปั่นด้ายคือ อีว ใช้แยกฝ้ายและเมล็ดออกจากกัน ภาพการสื่อสารความหมายของการลงช่วง คือ ประเพณีหนุ่มสาวจีบกัน (สุภาวดี ไชยกาล, 2556)

โอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอุปเตมลิสมอีสาน

การเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอุปเตมลิสมอีสานนั้น พบว่า มีโอกาสกระทำในกิจกรรมการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวอีสาน ซึ่งธรรมเนียมลาวโบราณนั้น การเกี่ยวพาราสีกันระหว่างชายหนุ่ม กับหญิงสาวถือเป็นเรื่องเปิดเผยและไม่ใช่ว่าสิ่งที่น่าอับอาย ไม่ว่าจะเป็นการแสดงออกของฝ่ายชายหรือฝ่ายหญิง ก็ตาม ขอเพียงแต่ว่า การแสดงออกนั้นต้อง เปิดเผย ไม่ไปแสดงกันในที่สาธารณะซึ่งผู้ใหญ่หรือบุคคลอื่น ๆ ไม่รู้ไม่เห็นเท่านั้นพอ ในบางครั้งฝ่ายชายจะเป็นฝ่ายพูดเกี่ยวฝ่ายหญิงก่อนและมีบางครั้งที่ฝ่ายหญิงจะเป็นฝ่ายพูดเกี่ยวฝ่ายชายก็ย่อมได้เช่นกัน ไม่ถือว่าเป็นเรื่องเสื่อมเสีย เพราะการพูดเกี่ยวในลักษณะนี้ เป็นเพียงการพูดแบบ ที่เล่นที่จริง เท่านั้น (ไพบูรณ์ แพงเงิน, 2534) ผลการศึกษาโอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวชาวอีสานที่พบในอุปเตมลิสมอีสานในสิมวัด 2 แห่ง พบอุปเตมลิที่มีภาพเกี่ยวกับการเกี่ยวพาราสีจำนวน 4 ภาพ โดยผู้เขียนได้นำมาวิเคราะห์โอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในอีสานได้ผลดังนี้

ประเพณีลงครกกระต๋องตำข้าว พบอุปเตมลิในสิมวัดโพธาราม บ.ดงบัง อ.นาอุดม จ.มหาสารคาม โดยการตำข้าวด้วยครกมองเป็นวิถีชีวิตส่วนหนึ่งของชาวอีสานที่เปิดโอกาสให้บ่าวสาวได้พบปะคุยกัน การตำข้าวจะตำกันในตอนเช้าตรู่ หรือตอนกลางคืน โดยเฉพาะในคืนเดือนหงาย ก่อนจะตำข้าวต้องดักข้าวเปลือกใส่กระบุงเสียก่อน นำไปที่ครกมองพร้อมด้วยอุปกรณ์ต่างๆ การตำข้าวแต่ละครั้ง จะตำสำหรับกินในวันเดียวเท่านั้น วันรุ่งขึ้นก็ตำใหม่ หญิงสาวคนใดตำข้าวเก่งจะทราบได้จากจังหวะครกที่สม่ำเสมอชวนฟัง หากใครตำข้าวไม่เห็น จังหวะของครกจะไม่สม่ำเสมอ ทำให้เมล็ดข้าวหักไม่สวย ช่วงเวลาตำข้าวนี้หนุ่มสาวจะมีโอกาสได้คุยกัน สาวใครรูปร่างหนุ่มๆ จะขันอาสาช่วยตำข้าวมาก โดยสาวไม่ต้องทำเอง การพูดคุยเกี่ยวกันจะยกผลญามาพูดจาโต้ตอบกัน ใครมีคารมคมคายก็จะนำมาแสดงให้บ่าวสาวเพศตรงข้ามเกิดความสนใจและชื่นชมในความสามารถของตน (พรสวรรค์ สุวรรณศรี, 2547 อ้างถึงใน จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2526)

ภาพที่ 1 ชูปแต้มการดำข้าวด้วยครกมอ สิมวัดโพธาราม บ.ดงบัง อ.นาตูม จ.มหาสารคาม

ประเพณีการลงช่วงเข็นฝ้าย พบชูปแต้มในสิมวัดโพธาราม จ.มหาสารคาม โดยปรากฏชูปแต้มชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่ กิจกรรมของหนุ่มสาว และกิจกรรมการลงช่วงเข็นฝ้าย (ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ และคณะ, 2559) ซึ่งหนุ่มสาวอีสานในอดีตจะมีการเกี่ยวพาราสักันในฤดูการที่ว่างเว้นจากการทำงาน สาวๆ จะพากันมาลงช่วงเข็นฝ้ายตามลานบ้านของตนเป็นกลุ่มๆ

ช่วง เป็นภาษาอีสาน หมายถึง ลานบ้าน โดยใช้ลานบ้านแล้วทำการยกพื้นสูง โดยใช้ไม้ไผ่ทำเป็นแคร่นั่งได้ประมาณ 5-6 คน ตรงกลางจะมีการก่อไฟเพื่อแสงสว่างอีกด้วย

ประเพณีการลงช่วง เป็นประเพณีที่หนุ่มสาวชาวอีสานได้ปฏิบัติกันมาช้านานแล้ว แต่เดี๋ยวนี้ได้ลดความนิยมจนเลือนลางหายไป การลงช่วงนั้นนิยมทำกันในฤดูที่เก็บเกี่ยวข้าวในนาเสร็จแล้วซึ่งตรงกับช่วงฤดูหนาวพอดี เวลาลงช่วงจะเป็นตอนกลางคืนหลังจากรับประทานอาหารเย็นเสร็จแล้วประมาณ 2 ทุ่ม เมื่อถึงเวลาเหล่าหญิงสาว ในบ้านเรือนที่อยู่กลุ่มเดียวกันจะเก็บฝ้ายมารวมกันก่อไฟ พร้อมถือเครื่องปั่นฝ้าย ที่กรอด้ายมาเตรียมไว้อย่างเรียบร้อย เมื่อทุกอย่างพร้อมแล้วทุกคนก็จะทำหน้าที่ของตน ในระหว่างที่หญิงสาว สนทนาและปั่นฝ้ายไปนั้นสิ่งที่หญิงสาวจะเตรียมมาด้วยก็คือ เสียนหมาก แอบยา

หรือหากพลูเพื่อเตรียมต้อนรับชายหนุ่มที่ตนรักหรือที่จะมาคุยด้วย ในระหว่างนั้นก็จะมีชายหนุ่มในละแวกบ้านเดียวกันหรือจากที่อื่น ก็จะชักชวนกันมาเป็นกลุ่มๆ กลุ่มละ 2-3 คน เพื่อเกี่ยวพาราสืบกับหญิงสาวโดยชายหนุ่มจะเป่าแคน ดิดพิณ สีซอมาด้วย ดังนั้นชายหนุ่มอีสานจึงต้องหัดเป่าแคน หรือดิดพิณกัน หากใครเป่าแคนไม่เป็นก็จะมีความรู้สึกน้อยหน้าคนอื่นและไม่มั่นใจในตนเอง และหญิงสาวมักจะจำเสียงแคนของชายหนุ่มที่เคยมาคุยด้วยได้ เมื่อชายหนุ่มมาถึงช่วงที่หญิงสาวรวมกันอยู่แล้ว ก็จะแยกย้ายกันเข้าทักทายและสนทนากัน การสนทนากันนั้นจะนิยมการจ่ายผญา หากใครจ่ายผญาไม่ได้ก็จะคุยกันธรรมดา แต่ส่วนมากนิยมการจ่ายผญาเพราะถือว่าเป็นการสนทนากันในเชิงปราชญ์ฟัง ตัวอย่าง คำผญา หนุ่มสาวเกี่ยวกัน

“...ชาย - สุขสำบายหมั้นเสมอมนครือเก๋าบ่นอ เทิงพ่อแม่และพี่น้องสำบาย
ถ้วนชูคนบ่นอ

หญิง - น้องนี้สุขสำบายหมั้นเสมอมนครือเก๋ายุดอกอ้ายเอย เทิงพ่อแม่และ
พี่น้องสำบายพร้อมสู่คน ...” (สำลี รักสุทธี, 2555)

ภาพที่ 2 อุปเตมลิสมอีสาน สิมวัดโพธาราม บ.ดงบัง อ.นาตุณ จ.มหาสารคาม

ประเพณีการฟ้อนและลำในขบวนแห่ (การลำผญาเว้าสาว) พบในสิมวัดสระบัวแก้ว ต.วังคูณ อ.หนองสองห้อง จ.ขอนแก่น โดยประเพณีการฟ้อนและลำในขบวนแห่ (การลำผญาเว้าสาว)นี้เป็นประเพณีเก่าแก่ดั้งเดิม โดยในสมัยก่อนผู้ใหญ่จะ

เปิดโอกาสให้แก่ชายหนุ่มได้เฝ้าสาว (พูดกับหญิงสาว) ตามสบาย เพราะพ่อจะไม่หึงหวงลูกสาวหากแต่จะไปนอนเจียหูฟังอยู่ห่างๆ เพราะพ่อนั้นก็ได้อ่านใจและผ่านช่วงชีวิตวัยหนุ่มมาก่อนจึงเข้าใจลูกสาวของตนเองเป็นอย่างดี เพียงแต่สิ่งที่พ่อและแม่พยายามไม่ให้เกิดขึ้นก็มีเพียงอย่างเดียวคือ ไม่ให้เกิดเรื่องชู้สาวขึ้นเท่านั้น

จากการที่มีประเพณีเฝ้าสาวนี้เอง จึงทำให้เกิดการแต่งคำคมขึ้น เพื่อใช้ในการพูดจาโต้ตอบกันขึ้นระหว่างหนุ่มสาว โดยมีการเลือกใช้ถ้อยคำที่ไพเราะ กินใจ และสำนวนคล้องจองกัน บางครั้งก็ต้องใช้ไหวพริบปฏิภาณในการเลือกคำคมที่เหมาะสมมาพูด ซึ่งคำคมในที่นี้ก็คือ คำผญานั่นเอง (ไพบูรณ์ แพงเงิน, 2534) ดังนั้น หอมลำจึงเป็นสื่อความรักของหนุ่มสาว ในสมัยก่อนโอกาสที่หนุ่มสาวจะพบเจอกันมีน้อยมาก ยิ่งใครมีกรรมคมาย เจ้าบทเจ้ากลอนมีความรู้ทั้งทางโลกทางธรรมดีจะเป็นที่สนใจของเพศตรงข้าม ฉะนั้นเมื่อหนุ่มสาวมาเจอกันก็就会有การจ่ายผญา มีคำกลอน คำพูดที่ลึกซึ้งกินใจ (ซึ่งก็จะจดจำมาจากกลอนลำ) (เทพพร มังธานี, 2545) ดังปรากฏอุปแต้มการพ้อนและการลำในขบวนแห่สิมวัดสระบัวแก้ว จ.ขอนแก่น ที่ช่างได้สอดแทรกวิถีชีวิตวัฒนธรรม ประเพณีแบบอีสานไว้ในภาพหลายตอน เช่น ประเพณีฮัดสงพระลักพระลามที่ผ่นด้านหน้า การทำคลอดโดยหมอตำแย การแต่งกายของหญิงสาวอย่างสวยงาม ประกอบขบวน การเป่าแคนอย่างรื่นเริง (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7 ขอนแก่น, 2543) การละเล่นในลักษณะมักจะมีการลำจ่ายผญาร่วมด้วย

ภาพที่ 3 อุปแต้มสิมวัดสระบัวแก้ว ต.วังคูณ อ.หนองสองห้อง จ.ขอนแก่น

ลำผญา คือ การนำเอาคำผญามาผูกเป็นคำกลอนแล้วลำออกมาเป็นสำเนียงหรือท่วงทำนองที่ไพเราะ ส่วนใหญ่จะใช้ลำในเชิงเกี่ยวพาราสีกันระหว่างหนุ่มกับสาว ทั้งนี้โดยจำลองรูปแบบของการคุยสาว หรือการ “เว้าสาว” ซึ่งเป็นประเพณีของอีสานในอดีตมาใช้ในการลำ โดยสมมุติตั้งแต่ฝ่ายชายหนุ่ม เริ่มออกเดินทางไปที่บ้านหรือที่อยู่ของหญิงสาว จนกระทั่งได้พูดจากเกี่ยวพาราสีกัน ฝ่ายชายก็จะพยายามพูดโอ้อวดปด๊อโลมให้ฝ่ายหญิงใจอ่อนและยอม “ให้ขู้สาว” แต่ฝ่ายหญิงก็จะพยายามพูดให้ฝ่ายชายเข้าใจถึงความเป็นกุลสตรีของตน เกียงให้ฝ่ายชายกลับไปบ้านไปหาคนเฒ่าคนแก่ หรือบิดามารดามาสู่ขอตนจากบิดามารดา ซึ่งขณะที่พูดจาปลอบโยนกันอยู่นั้น ก็จะมีถ้อยคำที่เป็นคารมคมคายไหลหลั่งออกมาอย่างน่าประทับใจ ประกอบกับน้ำเสียงของหมอลำแต่ละท่านที่มาลำผญา (ไพบุลย์ แพงเงิน, 2534)

ภาพที่ 4 การรำเซิ้งประกอบขบวนแห่อุปเตมในสิมวัดโพธาราม บ.ดงบัง อ.นาตุ้ม จ. มหาสารคาม

จากผลการศึกษา พบว่า โอกาสการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวชาวอีสานที่ปรากฏในอุปเตมสิมอีสานพบว่า มีอยู่ 3 ลักษณะ คือ 1) ประเพณีการพ่อนและการลำในขบวนแห่ 2) ประเพณีการลงช่วงเข็นฝ้าย และ 3) ประเพณีลงครกกระเดื่องตำข้าว ซึ่งทั้ง 3 ประเพณีนี้ล้วนแล้วแต่มีจุดประสงค์ให้หนุ่มสาวได้มีโอกาสใกล้ชิดพูดคุยกันเพื่อแสวงหาคู่ครองที่ตนพึงพอใจถึงคุณสมบัติที่เป็นค่านิยมของคนอีสาน คือ “ขยันทำงาน” และ อื่นๆ ตามแต่ความชอบพอของหนุ่มสาว ที่เป็นชนบประเพณีที่สืบทอดกันมาของคนอีสาน

สรุปและอภิปรายผล

ประเพณีเกี่ยวพาราสีของชาวอีสานมีความสำคัญอย่างมาก ซึ่งหมายถึงการคัดกรองคู่ครองก่อนแต่งงาน สามารถสรุปได้จากการเกี่ยวพาราสีที่ปรากฏหลักฐานเด่นชัดในรูปแต้มส้มอีสานดังนี้

ประเพณีลงครกกระเดื่องตำข้าว มีผลต่อการคัดกรองความรักระหว่างหนุ่มสาว คือ 1) สร้างความสามัคคีโดยชายหนุ่มและหญิงสาวร่วมกันตำข้าวด้วยกัน 2) สร้างความสนิทสนมและมิตรภาพแลกเปลี่ยนพูดคุยกัน ถามความไถ่สุขทุกข์กันระหว่างหนุ่มสาว และ 3) อยู่ในธรรมเนียมประเพณี ในขณะที่หนุ่มสาวสังสรรค์กันด้วยกิจกรรมการทำงานอยู่นั้นได้แอบแฝงการเกี่ยวพาราสีกันซึ่งอยู่ในสายตาของคนในชุมชนตลอดเวลา ประเพณีการลงช่วงเข็นฝ้าย มีผลต่อการคัดกรองความรักระหว่างหนุ่มสาว คือ 1) หญิงสาวได้พิสูจน์ตนเองด้วยการเป็นแม่บ้านแม่เรือนแสดงอาชีพติดตัวให้ชายหนุ่มได้เห็น 2) ชายหนุ่มได้แสดงความสามารถพิเศษด้วยการเป่าแคนอย่างมีอารมณ์สุนทรีย์ 3) หนุ่มสาวได้ประชันภูมิปัญญาพิสูจน์ความชาญฉลาดมีการจ่ายผญากัน 4) หนุ่มสาวได้ทำความรู้จักและแลกเปลี่ยนเรื่องราวชีวิตให้กันได้รับฟัง และ 5) หนุ่มสาวได้อยู่ในธรรมเนียมประเพณี ไม่กระทำตนส่อในเชิงชู้สาวเพราะอยู่ในสายตาของพ่อแม่และชาวบ้านในชุมชน

ประเพณีการพ้อนและการลำในขบวนแห่ มีผลต่อมีผลต่อการคัดกรองความรักระหว่างหนุ่มสาว คือ 1) สร้างความใกล้ชิดสนิทสนมกันด้วยการพ้อนเกี่ยวกันของหนุ่มสาว 2) แสดงความชาญฉลาดด้วยการลำจ่ายผญาระหว่างชายหญิง 3) ผ่อนคลายความเครียดช่วยให้มีกำลังใจทำงานในวันต่อไป 4) ชายหนุ่มได้ระบายความใคร่ทางปากด้วยการหยอกล้อหญิงสาวด้วยคำลามก ส่องแง่ส่องง่ามอย่างสนุกสนาน และ 5) หนุ่มสาวอยู่ในธรรมเนียมประเพณีด้วยการพ้อนรำใกล้ชิดกันได้ ชายหนุ่มพูดจากหยอกล้อหญิงสาวด้วยวาจาสองแง่สองง่ามได้ และสามารถเกี่ยวพาราสีกันระหว่างคู่หนุ่มสาวอย่างใกล้ชิดกันได้ โดยทั้งหมดยังอยู่ในสายตาของคนในชุมชน

ในบทความนี้เป็นการนำเสนอข้อมูลที่ปรากฏหลักฐานของรูปแต้มส้มอีสานจำนวน 2 แห่งเท่านั้น ซึ่งก็เห็นในเชิงประจักษ์ว่า ชาวอีสานสมัยก่อนได้ให้ความสำคัญและเคารพต่อประเพณีอย่างจริงจัง จะสังเกตเห็นว่า สิมแต่ละหลังจะมีขนบการแต้มอยู่ คือ ภายในสิมจะแต้มรูปที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับศาสนา ส่วนภายนอกสิมจะแต้มรูปวรรณกรรม

เนื้อหาหนักแน่นบ้านทั่วไป เพียงแค่เรื่องราวทางศาสนาและนิทานพื้นบ้านอีสานทั้งสองประเภทนี้เท่านั้น เนื้อที่ของการแต่งอุปกก็เกือบเต็มผนังของลิสมแล้ว แต่ด้วยความสำคัญ ของวิถีชีวิตผู้คนโดยเฉพาะการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาว ช่างแต้มอุปก จึงได้แต้มอุปกเหล่านี้แทรกลงไปบนพื้นที่ว่างของลิสมเพราะเห็นว่าเรื่องราวเหล่านี้มีคุณค่าในการสืบเผ่าพันธุ์ เพราะการเกี่ยวพาราสีของมนุษย์เป็นจุดเริ่มต้นของการเลือกคู่ครองและแต่งงานกัน อย่างถูกต้องตามขนบธรรมเนียมประเพณี หากสังคมอีสานไม่ควบคุมสิ่งเหล่านี้ไว้จะมีผลกระทบต่อความผาสุกของคนในชุมชน และเกิดปัญหากับหญิงสาวที่ท้องโดยฝ่ายชาย ไม่รับผิดชอบ ส่งผลให้ลูกที่เกิดขึ้นไม่มีพ่อ ทำให้เกิดความบกพร่องในชีวิตครอบครัว โยงใยกันไป จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ชาวอีสานถือว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและละเอียดอ่อน ตลอดมา ซึ่งสอดคล้องกับทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ของพาร์สันส์เกี่ยวกับความคิดระบบสังคม ที่เป็นแบบแผนค่อนข้างถาวรของการกระทำระหว่างกันของบุคคลในสถานภาพต่างๆ แบบแผนเหล่านี้ขึ้นอยู่กับกรอบของวัฒนธรรม การยึดค่านิยมของคนเกิดขึ้นได้สองทาง คือ บรรทัดฐานทางสังคมที่บังคับพฤติกรรมจะสะท้อนค่านิยมทั่วไปและระบบความเชื่อ ของวัฒนธรรม ส่วนค่านิยมและแบบแผนอื่นๆ อาจกลายเป็นส่วนหนึ่งในระบบบุคคล ซึ่ง ย่อมจะก่อผลกระทบหรือสนองต่อความต้องการจำเป็นของระบบ ซึ่งเป็นตัวกำหนดความ ยินดีเต็มใจในการปฏิบัติหน้าที่ของบุคคลในระบบสังคมอีกทอดหนึ่ง (ศุภนัยเทคโนโลยี สารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานปลัดกระทรวง, 2552) เช่นเดียวกันกับระบบทาง สังคมของอีสานที่มีขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นกรอบให้ทำการปฏิบัติตามค่านิยมของ คนอีสานที่สืบทอดต่อกันมา เหมือนกับประเพณีที่ผสมผสานกับความเชื่อ ได้แก่ ประเพณี การลงช่วงเข็นฝ้าย ประเพณีการฟ้อนและการลำในขบวนแห่ และประเพณีลงครก กระเดื่องตำข้าว ซึ่งล้วนแล้วเป็นความเชื่อของระบบวัฒนธรรมอีสานทั้งสิ้น

จากการที่ช่างแต้มได้แต้มอุปกการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาวไว้ในลิสมอีสานทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่า ประเพณีฮิตสิบสองของอีสานนั้นเข้มแข็ง ทุกคนให้ความเคารพยำเกรง จึงสามารถนำไปใช้ปฏิบัติได้จริงในการดำรงชีวิตและสร้างความสงบสุขให้แก่คนในสังคม อีสาน จึงทำให้ช่างแต้มได้บรรจุเลือกสรรตำแหน่งเพื่อจะแทรกรูปภาพการเกี่ยวพาราสี นีลงบนฝาผนังของลิสม เพื่อแสดงให้เห็นถึงการดำรงเผ่าพันธุ์ของชาวอีสานสืบต่อไป

ข้อเสนอแนะ

ผลจากการศึกษาบทความเรื่อง โอกาสการเกี้ยวพาราสีของหนุ่มสาวที่ปรากฏในรูปแต้มสีมอีสาน มีข้อเสนอแนะดังนี้

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

หน่วยงานสถาบันการศึกษาสามารถนำผลการศึกษาบทความนี้ไปจัดทำเป็นหลักสูตรท้องถิ่นการเกี้ยวพาราสีในรูปแต้มสีมอีสาน พร้อมทั้งสามารถเผยแพร่เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาความรู้เรื่องการเกี้ยวพาราสีในรูปแต้มสีมอีสานได้

2. ข้อเสนอแนะการศึกษาครั้งต่อไป

ควรมีการศึกษาค้นคว้าเรื่อง ประเพณีฮีตสองข่วงอีสานที่ปรากฏอยู่ในรูปแต้มสีมในภาคอีสาน

เอกสารอ้างอิง

คำพูน บุญทวี. (2554). วัฒนธรรมพื้นบ้านประเพณีไทยอีสาน. นนทบุรี: ไบย์เขียน (1988). เทพพร มังธานี. (2545). เปิดผ้าม่านกั๊ก: เปิดจิตวิญญาณอีสานสู่จิตวิญญาณสากล.

ขอนแก่น: พระธรรมขันธ์.

นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณ. (2543). ประวัติศาสตร์ไทยลาว-อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4. [ม.ป.ท. : ม.ป.พ.] พรสวรรค์ สุวรรณศรี. (2547). การวิเคราะห์คุณค่า การดำรงอยู่ และการสืบทอดมรดกอีสาน. วิทยานิพนธ์. ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนาศึกษา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554. (2556). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

ไพฑูริย์ แสงเงิน. (2534). กลอนลำ-ภูมิปัญญาของอีสาน. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรินติ้ง เฮาส์. วินัย วีระพัฒนานนท์. (2532). สิ่งแวดล้อมอีสานและการอนุรักษ์. กรุงเทพฯ:

โครงการมหาวิทยาลัยในโครงการอีสานเขียว.

วีระพงศ์ มีสถาน. (2561). รูปแต้ม. เข้าถึงจาก. <https://www.isangate.com/new/32-art-culture/knowledge/529-isan-drawing.html>. สืบค้นเมื่อวันที่ 5 ธันวาคม 2561

- ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ และคณะ. (2559). สารานุกรมศิลปวัฒนธรรมอีสาน “จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถแบบดั้งเดิมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” มหาสารคาม. มหาสารคาม.
- ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์. (2560). จิตรกรรมฝาผนังพุทธอุโบสถอีสานในบริบทสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยประเทศสยาม. วารสารวิชาการนวัตกรรมการสื่อสารสังคม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ปีที่ 5 ฉบับที่ 2(10) 41-50.
- ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานปลัดกระทรวง. (2552). แนวคิดและทฤษฎีทางสังคม. เข้าถึงจาก http://www.moe.go.th/moe/th/news/detail.php?NewsID=9510&Key=news_research. สืบค้นเมื่อ 10 ธันวาคม 2561.
- สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7 ขอนแก่น. (2543). สิมพินบ้านวิหารพินถิ่น. อุดรธานี. วิจิตรการพิมพ์.
- สำลี รักสุทธี. (2555). สืบสานตำนานงานบุญประเพณีอีสาน. กรุงเทพฯ: พ.ศ. พัฒนา.
- สุภาวดี ไชยกาล. (2556). วิเคราะห์คติธรรมจากจิตรกรรมฝาผนังวัดทุ่งศรีเมืองจังหวัดอุบลราชธานี. วิทยานิพนธ์. ปริญญาพุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.